

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Doğrudan da, İttifaq miqyasından kənara çıxan bu Qurultayın adını Ümumittifaq (yəni SSRİ miqyaslı) adlandırmaqla onun mahiyyətini daraltmış olarıq. Həm də çox haqlı olaraq professor qurultayın bütün türk xalqlarının taleyində tarixi bir rolunun olduğunu vurğulayır. Bu məqamda mən professor Cəlal Qasımovun nümayiş etdirdiyi "I Beynəlxalq Türkoloji Qurultay" adlı nəhəng aynasından baxıb qürurlanaraq, bir az da duyğusal şəkildə bu məsələyə başqa bir aspektdən də yanaşırım. XX əsr vətənimizin (və xalqımızın) tarixi taleyində çox cahanşümul miqyaslı hadisələrlə yadda qaldı. 1918-1920-ci illər Şərqdə ilk demokratik respublika kimi dünyaya səs salan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, ardınca bolşevik istilasının nəticəsində AXC-nin süqutu ilə nəticələnən sovet dövrü və yenidən XX əsrin sonlarında öz tarixi müstəqilliyimizə yenidən qovuşmağımızı - bu üç mərhələni ənənəvi olaraq tarixi əsərlərdə qeyd edirik. Ancaq mənə belə gəlir ki, bu tarixi mərhələlərin içində zaman baxımından ömrü nə qədər qısa (təxminən 10 günü əhatə edən), az bir dövrü əhatə etsə də, özünün səsinə-sədasını, əhəmiyyətini dünyaya sığdıraraq Türkoloji Qurultay da bir siyasi-ictimai dövr kimi diqqətdən qaçmamalıdır. Bir sözlə, bu Türkoloji Qurultay AXC-nin süqutundan sonra yenidən Stalin rejiminin içində - SSRİ-nin içində 2-ci dəfə AXC-nin dirilməsi - AXC-nin yenidən doğulması demək idi. Təsədüflər də zərurətdən doğur. Məhz SSRİ məkanında belə bir qurultayın Azərbaycanda keçirilməsi Şərqdəki ilk demokratik respublikanın mənəvi varisi olaraq tarixi zərurətin diqtəsi idi. Bəli, Türkoloji Qurultay həm də AXC-nin mənəvi varisi idi. AXC öz ömrünü sürdürdü Türkoloji Qurultayın təmsalında. Həm də ona görə ki, bu Qurultayın mənəvi (və cismani - yəni iştirakçıları etibarlı ilə) sərhədləri SSRİ sərhədini "dağıdıb" dünya miqyasına çıxarılmışdı. Baxmayaraq ki, Qurultayın adına "Ümumittifaq" möhürü vurulmuşdu. Amma Cəlal müəllimin də çox doğru olaraq deyə bildirdiyi kimi, bu Beynəlxalq Qurultay öz ətrafına mühüm qüvvələri cəlb edərək özünün prinsiplərini də sovet hökumətinin baxışları əsasında deyil, məhz AXC dövründə olduğu kimi milli dövlət quruculuğu siyasəti üstündə irəli sürdü. Məhz bu məsələləri diqqətdə tutaraq deyirəm ki, bir daha Qurultayın ictimai-siyasi - ideoloji cəhətlərdə məhz milli dövlətçilik strategiyasına uyğun qərarlar qəbul etməsi onu göstərir ki, bu müddət ərzində - 26 fevral - 6 mart 1926-cı ildə AXC hakimiyyətinin ruhu yaşayırdı. Həmin ruh o vaxt öz mesajını verirdi 1991-ci ildə yenidən qazanılacaq müstəqilliyimizə... Məhz Sovet hökuməti Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın mahiyyətində sadəcə qurultay adına sığacaq bir yığıncaq görmədiyindən, məhz bu Qurultayın simasında səsi-sorağı dünyaya yayılan dövlət içində bir dövlətin gücünü gördüyündən, 1920-ci ildə cismani boğub-məhv elədiyi AXC-nin ruhunun dirçəldiyini gördüyündən qanlı repressiyalara əl atdı. AXC-nin mənən hələ də mövcud olduğunu gören Sovet hökuməti bu dəfə AXC-nin ruhunu yaşadan mənəvi güc səhəblərini məhv etməyi planlaşdırdı. Bununla da AXC-nin 2-ci dəfə öz repressiya məşinində ruhunu əzməyi, ruhən də AXC-ni məhv etmə mexanizmini işə salmağa başladı. Ona görə də sovet hökuməti, Stalin rejimi Ayna Sultanovanın özü, anası Diba (Ziba) Hüseyin qızı Musabəyovanın, qardaşı Qəzənfər Mahmud oğlu Musabəyovun, qardaşı arvadı Musabəyova Arifə Əhməd qızının, Ayna Sultanovanın həyat yoldaşı Həmid Həsən oğlu Sultanovun simasında Musabəyovlar ailəsini məhv etməklə bütöv bir ailə faciəsinə də əl atdı. Hətta zülm o həddə yetişirdi ki, Mir Cəfər Bağırov öz süd anasını, süd qardaş-bacısını da amansızcasına repressiya-ölüm və sürgün mənə-

nəsinin cənginə verirdi. Bu haqda kitabdan müəyyən hissəni olduğu kimi təqdim edirəm:

"3 iyul 1938-ci ildə Matuleviç, Kolkov, Kulik, və Kazlovun iştirakı ilə (şahidlərin və vəkilin iştirakı olmadan) Ayna Sultanovanın məhkəməsi baş tutur. İstintaq dövründə olduğu kimi, 55 dəqiqəlik məhkəmədə də Ayna xanım Sultanova özü müqəssir hesab etmir. O, son sözündə də məhkəməyə heç bir əksinqilabi millətçi burjua təşkilatının üzvü olmadığını bildirir. Bütün bunlara baxmayaraq, bolşeviklər "Lenin partiyasının sədaqətli qızı"ni SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyası Səyyar Sessiyasının 1938-ci il 3 iyul tarixli hökmü ilə "XALQ DÜŞMƏNİ" damğasıyla güllələdilər.

1937-38-ci illər Musabəyovlar ailəsinin soyqırım illəri idi. Belə ki, həmin illərdə Ayna xanımın anası Ziba Hüseyin qızı Musabəyova da həbs edildi. Tanınmış yazıçı və tənqidçi Seyid Hüseyin həyat yoldaşı Ümmügülüm Sadiqova (Rəsulzadə) özünün "Qala xatirələri"ndə yazırdı: "Bir gün ümumi qadın təcridxanasının qapısı açıldı və ağzı -burnu qan içərisində olan yaşlı bir qadını itələyib içəriyə saldılar. Həmin qadın döşlərini köynəkdən çölə çıxardı və əllərini göyə uzadaraq uca səslə dedi: "Allahım, mənim verdiyim südü Mir Cəfərin burnundan tök!" Məhbəsdə "İlahi, görəsən bu cəllad öz doğma anasınımda həbs edib?" - deyərək qadınlar arasında bir uğultu qopdu. Sonradan məlum oldu ki, həbs edilən yaşlı qadın Ayna Sultanovanın və Qəzənfər Musabəyovun anası Ziba Musabəyova idi". O, "vətən xaini"nin anası kimi

mişdir. Bu da göstərir ki, təkcə elmi savadı ilə yox, siyasi cəhətdən də yetkin olan, dövlətçilik, idarəçilik sərişəsinə malik olan (başqa sözlə, yuxarıda toxunduğum kimi, dövlət içində dövlət qurmağı bacaran şəxsiyyətlərimizi, AXC-nin fəaliyyətini əməli şəkildə dövlət adamı, rəhbər vəzifəli şəxs kimi davam etdirmək gücündə olanlarımızı) təfəkkür sahiblərimizi də aradan götürüb, bizi bir xalq, dövlət kimi ərirtmək, məhv etmək planını həyata keçirdirmişlər.

Professor Cəlal Qasımov bir filoloq kimi kitabda repressiyaya məruz qalanların yaradıcılığının da elmi-ədəbi dəyərləndirilməsini aparır. Məsələn, Hüseyin Cavidin o dövrdə tarixi əsərlərə niyə müraciət etməsinin fəlsəfi qatını açır. İ. Tenə müraciət edərək, Hüseyin Cavidin Tenin ədəbiyyat haqqındakı düşüncələri prinsipindən əsassız olaraq tənqid edənlərə qarşı çıxan Cəlal müəllim buna adekvat cavab olaraq məhz ədibin öz yaradıcılığına əsaslanaraq fikir söyləyir. Cavid fəlsəfəsinin iç qatına nüfuz edərək həmin tənqidçilərə tutarlı cavab verir. Bu zaman professor Kamran Əliyevin irəli sürdüyü Cavidin qəhrəmanlarının uzaq illərdən və uzaq illərdən gəlməsini romantizm prinsipləri, türk romantik əsərləri ilə bağlaması kimi fikirlərini təqdir edərək, özü də bu yöndə müstəqil və sərbəllik fikirlər nümayiş etdirib, birbaşa sarı simə toxunur, daha dürüst desək, H.Cavid fəlsəfəsindəki o sarı simin sirli dilini açır: "Cavidin baş qəhrəmanlarının "gah İrandan, gah da Turandan" gəlməsi təkcə 1920-ci illərin deyil, sonrakı illərin də ədəbi-elmi mübahisələrinin predmeti olduğundan bu məsələ üzərində bir qə-

kə də hamıdan və hər kəsdən daha yaxın idi.

Əslində uzaq illərdən və uzaq illərdən gələn qəhrəmanlar Cavid əfəndinin turançılıq idealının sistemləşdirilmiş özünüifadə forması idi. Yəni o, bununla Turan dövlətinin ədəbi coğrafiyasını, ədəbi xəritəsini cızırdı.

Bəzilərinin köhnə hesab etdiyi bu mövzular mütəfəkkir dramaturqun yaddaşdan qaynaqlanan müasirliyi idi. Çünki Cavid "Şeyx Sənan", "Peyğəmbər", "Topal Teymur", "Səyavuş", "Xəyyam" və başqa bu kimi əsərlərində köhnə mövzulara toxunmur, əksinə, türkün dünyanı ilə bugünkü tarixi və taleyi arasında paralelliklər aparır, türkün milli-mənəvi əxlaqı dəyər və sərvətlərini müdafiə, eləcə də özünəməxsus şəkildə mühafizə edirdi. Başqa sözlə desək, tarixiliklə müasirliyin vəhdətini yaradırdı.

H.Cavid düşüncə və təfəkkür azadlığını qoruyub saxlayan sənətkar idi. Onun bir çox müasirlərdən ən böyük fərqi də bu idi. Təfəkkür və düşüncə azad olanda nə əsər, nə də müəllif zaman və məkan tanımır. Elə total sistem də məkan və zaman tanımayan sənətkarı və onun əsərini qəbul etmir, hər ikisini ləkələyib kənara atır. Sistem dəyişəndə isə Cavidlər yenidən doğulur və həmişəyaşarlıqlarını təmin edirlər. "İblis dərk ediləndə rədd edilir, mütəfəkkir dərk ediləndə qəbul olunur" tezi də özünü bu zaman bir daha təsdiqləyir" (səh.501). Bəli, Cəlal müəllim Cavid əfəndinin tarixi əsərlərə

Şakir ALBALIYEV,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

TÜRKOLOJİ QURULTAYIN YADDAŞ ENSİKLOPEDIYASI

SSRİ MİK-nin 4 iyul 1934-cü il qərarına əsasən SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Xüsusi Müşavirəsinin 2 avqust 1938-ci il tarixli qərarı ilə 5 il müddətinə Qazaxıstana sürgün edilmişdi.

Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin Cinayət işləri üzrə Məhkəmə Kollegiyasının 27 aprel 1956-cı il tarixli qərarına əsasən Ziba Hüseyin qızı Musabəyova bəraət almışdır". Göründüyü kimi, Türkoloji Qurultayın yeganə qadın nümayəndəsi olan Ayna Sultanovanı da, onun ailəsini və ailə üzvlərini də heç bir güzəşt olmadan ölüm və sürgünlərə məruz qoyurdular.

"Yeri gəlməşəkən qeyd etməliyik ki, Q.Musabəyov o qədər fiziki işgəncəyə məruz qalırdı ki, hətta onu dindirməyə aparmaq üçün müstəntiqlərə bir və ya iki saat vaxt lazım olurdu. Belə ki, o, işgəncələrdən yaxa qurtarmaq üçün məhbus çarpayılarının altına girərək dəmirlərdən (çarpayının setkasından) bərk-bərk yapışırdı və onu oradan qoparmaq müstəntiqlərə asan başa gəlmirdi. Deyilənə görə, hətta onu M.C.Bağırovun özü də döyürmüş" (səh.243). Adam oxuyanda tükləri biz-biz olur, öz süd qaradaşına belə rəhmi gəlmədən cəza verdiyini heç cürə ağla sığışdırma bilmirsen.

Cəlal müəllim beləcə, Türkoloji Qurultaydan sonra cərəyan edənləri arxiv materiallarına istinadən olduğu kimi diqqətimizə çatdırır ki, bu da o dövrün amansız siyasi ab-havasını, işgəncənin hansı həddə çatdığını əyanlıyı ilə təsvir edərək canlandırır.

Kitabda bir sıra yeni üzə çıxarılan faktlarla rastlaşırıq. Məsələn, Qurultaya Tiflisdən qatılan və Zaqafqaziya hökuməti adından danışan Mirzə Davud Bağırov oğlu Hüseyinovun hətta 1930-1933-cü illərdə Tacikistan KPMK-nin birinci katibi vəzifəsində də çalışdığı məlum olur. Bu da onu göstərir ki, azərbaycanlı övladı Tacikistan Respublikasının rəhbəri kimi mühüm vəzifədə fəaliyyət göstər-

dər geniş dayanmaq istərdik. İndiyədək Cavidşünaslıqda buna az qala ritorik sual kimi yanaşılıb və demək olar ki, cavab axtarılmayıb. Həm də belə bir fikir formalaşdırılıb ki, guya bu ideya Səməd Vurğunun düşüncələrinin məhsuludur. Lakin S.Vurğuna qədər, yəni poetik örnəyə çevrilməyə qədər həmin fikirlər bu və ya digər dərəcədə ədəbi tənqidin diqqətini cəlb etmişdi. Səməd Vurğun bu fikir və mülahizələri sadəcə poetikləşdirmişdir desək yanlışdır" (səh.495).

Fikir verin, az qala bu günədək ədəbiyyatşünaslıqda "ritorik sual kimi yanaşılan" və cavabı sərbəst olunmayan bu "itihamin" özek qatına müdaxilə edən professor C.Qasımov bir qədər sonra birbaşa əsas mətləbin üstünə gəlir: "Lakin unutmaq olmaz ki, Cavid üç mədəniyyətin - İran, Ərəb və Türk mədəniyyətlərinin daşıyıcısıydı. Ona görə də o, türk - müsəlman mədəniyyətini, bəlkə də belə demək daha doğru olar, Şərq və Qərb mədəniyyəti ilə vəhdətdə təqdim edirdi. Fikrimizcə, ədibin qəhrəmanlarının gah İrandan, gah da Turandan gəlməsinin əsas səbəblərindən biri də bu idi. Cavidin qəhrəmanlarının uzaq illərdən və uzaq illərdən gəlməsi onu formalaşdıran türk-islam mühitindən qaynaqlanırdı. Digər bir mühüm məqam ondan ibarətdir ki, mütəfəkkir Cavid üçün Vətən içində yaşadığı deyil, içində yaşatdığıdır. İçində yaşadığı Vətən isə milli yaddaşdan başlanır. Cavidin ittiham edənlər üçün Vətən sərhədinə düşməsi, Cavid üçün isə həm də çölündəki idi. Deməli, Cavidin ədəbi qəhrəmanları da İrandan və Turandan deyil, eyni mənşədən, eyni kökdən, eyni şəcərədən - milli yaddaşdan gəlirdi. Məqsəd də bu idi: Cavidin Turan boyda olan Vətən əxlaqını, Vətənçilik düşüncəsini yaddaşdan qoparıb Azərbaycan SSR-in coğrafi hüduqları boyda və biçimdə etmək! Bütün bunlar göstərir ki, Cavid Vətəndən uzaq deyildi, əksinə, Vətənə bəl-

müraciətinin səbəblərinə bu cür orijinal formada aydınlıq gətirir. "Nədəndir şeirim baş qəhrəmanı gah Turandan gəlir, gah da İrandan. Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?" ritorik sualında söylənən "sarı sim" in möcüzəsinə - "sim-sim, açıl" seyrinə vaqif olmaqla bu sarı simin dilini açır. Sarı sim - gizilti - sızıltılı ürək telinin həzin titrəyişli səsidir, fəryadıdır, ah-naləsidir. Könlü dünyasının əsrəngiz həssas və kövrək bir həyəcan nöqtəsidir sarı sim. "Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?" deyərək soruşan S.Vurğun "ölkə" dedikdə konkretləşdirilmiş mənada rus (sovet) imperiyasının paramparça elədiyi Azərbaycanımızın bir parçası olan "Sovet Azərbaycanını" nəzərdə tuturdu, Cavid əfəndi daha əski çağlara - tariximizin özəmətli, möhtəşəm dövrlərinə rəğmən İranlı-Turanlı bütöv türk məmləkətini yaddaşdan silməməyə çağırırdı. Bu səbəbdən də onun tarixi qəhrəmanlarının səsi-sorağı vaxtilə bir vahid məmləkətdən ibarət olan "İrandan-Turandan" gəlirdi. Təsədüfi deyil ki, H.Cavid məhz bu amalı ruhunda, içində daşdığındandır ki, öz sevimli övladının - qızının adını da Turan qoymuşdu. Bununla da bir daha vahid Turançılıq ideyasının məsləkdaşı olduğunu həm ailədə öz övladlarının təmsalında, həm də cəmiyyətdə, dünyada öz Turançılıq ruhlu əsərlərinin təmsalında təcəssüm və nümayiş etdirirdi..

Bəli, C.Qasımovun "Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər" kitabının ilk sözü olan Türkoloji Qurultaydan başlanan bu monoqrafiya burdakı son söz olaraq qurtaran "şəhidlər" ifadəsinin öz əhatəsinə alan H.Cavid kimi nəhənglərimizin hansı ali amallar uğrunda şəhid olmaları ilə də tamamlanır. Bir sözlə, bu kitab xalqımızın və vətənimizin tarixi taleyində müstəsna yeri olan mühüm bir dövrün yaddaş ensiklopediyasıdır!